

॥ श्रीउपदेशग्रंथावलि ॥

॥ अंक एकावनमो* ॥

॥ श्रीब्रह्मसूत्रोनो सिद्धांत ॥

વસ્તુનિર્દેશરૂપ મંગલ.

દોહરો.

સ્વરૂપતણા અજ્ઞાનથી, આ સૌ દૃશ્ય જણાય;
સ્વસ્વરૂપના ભાનથી, તે સૌ બાધિત થાય. ૧

સંવત્ ૧૯૭૩, (શાકે ૧૮૩૯,) આષાઢસુદિ પૂનમ. પ્રથમાવૃત્તિ. પ્રતિ ૧૫૦૦

યોજનાર:—બ્રહ્મનિષ્ઠ મહારાજ **શ્રીનથુરામશર્મા.**

બીલખા. કાઠિયાવાડ.

મુમુક્ષુઓને મનન કરવામાટે વિનામૂલ્યે આપવામાટે પ્રકટ કરનાર

શેઠ હીરજી જુઠાભાઈ મોદી.

પોરબંદર. કાઠિયાવાડ.

અમદાવાદ—ગીરમશા રોડ ઉપર નિર્મળ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
લલ્લુભાઈ ઈશ્વરભાઈ ત્રિવેદીએ છાપ્યો.

બ્રહ્મ એટલે સચ્ચિદાનંદાદિ સ્વભાવવાળું નિરતિશય વ્યાપક ચેતન. એ નિરતિશય વ્યાપક ચેતનરૂપ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું ને તેની પ્રાપ્તિ કરવાનાં સાધનોનું નિરૂપણ કરનારા વેદો પણ નિરૂપકપણે બ્રહ્મની સાથે સંબંધવાળા હોવાથી ગૌણરીતે બ્રહ્મ કહેવાય છે. સર્વે વેદો સાક્ષાત્ કે પરંપરાવડે બ્રહ્મનુંજ નિરૂપણ કરે છે. વેદોમાં સગુણનિર્ગુણ બ્રહ્મનું તથા જીવનું ને આત્માનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું કહ્યું છે, બ્રહ્મથી અભિન્ન આત્માનો સાક્ષાત્કાર મુમુક્ષુપુરુષને કેવા ઉપાયોથી થાય છે, ને તે બ્રહ્મથી અભિન્ન આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તે સિદ્ધપુરુષને કેવા ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ સર્વ વિષયોનું તથા તે વિષયોની સાથે સાક્ષાત્ કે પરંપરાવડે સંબંધ રાખનારાં વિષયોનું શ્રુતિરૂપ પ્રબલપ્રમાણોથી ને યુક્તિઓથી જેમાં ૧૯૨ અધિકરણોવડે તથા ૫૫૫ સૂત્રોવડે સારી રીતે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે એવો શ્રીવ્યાસભગવાનનો રચેલો ગ્રંથ તે બ્રહ્મસૂત્રો કહેવાય છે. તે બ્રહ્મસૂત્રોને કોઇ કોઇ સ્થલે શારીરકસૂત્રો, ભિક્ષુસૂત્રો, વ્યાસસૂત્રો, વેદાંતસૂત્રો, ઉત્તરમીમાંસા, બ્રહ્મમીમાંસા ને વેદાંતદર્શન એવાં અન્ય નામો પણ આપવામાં આવ્યાં છે. તે બ્રહ્મસૂત્રોમાં સમન્વયાધ્યાય, અવિરોધાધ્યાય, સાધનાધ્યાય ને ફલાધ્યાય એવા નામવાળા ચાર અધ્યાયો છે; અને તે ચાર અધ્યાયમાંના પહેલા અધ્યાયમાં સુસ્પષ્ટ બ્રહ્મબોધક શ્રુતિવાક્યોનો સમન્વય, ઉપાસ્ય બ્રહ્મવાચક અસ્પષ્ટ શ્રુતિવાક્યોનો સમન્વય, જ્ઞેય બ્રહ્મને પ્રતિપાદન કરનારાં અસ્પષ્ટ શ્રુતિવાક્યોનો સમન્વય, ને અવ્યક્તાદિ સંદેહવાળાં પદોનો સમન્વય એવા નામવાળા ચાર પાદો છે; તેના બીજા અધ્યાયમાં સાંખ્ય યોગ તથા કણાદાદિ સ્મૃતિઓવડે ને સાંખ્યાદિએ યોજેલા તર્કોવડે વેદાંતના સમન્વયના વિરોધનો પરિહાર, સાંખ્યાદિ મતોના અસારપણાનું પ્રદર્શન, પૂર્વભાગવડે પંચમહાભૂતસંબંધિ શ્રુતિઓના તથા ઉત્તરભાગવડે જીવસંબંધિ

શ્રુતિઓના પરસ્પરના વિરોધનો પરિહાર, અને લિંગશરીરસંબંધિ શ્રુતિઓના વિરોધનો પરિહાર એવા નામવાળા ચાર પાદો છે; તેના ત્રીજા અધ્યાયમાં જીવના પરલોકગમનના ને ત્યાંથી આગમનના વિચારપૂર્વક વૈરાગ્યનું નિરૂપણ, ત્વંપદના અર્થનું ને તત્પદના અર્થનું શોધન, સગુણવિદ્યાઓમાં ગુણોના ઉપસંહારનું તથા નિર્ગુણબ્રહ્મમાં અપુનરુક્ત પદોના ઉપસંહારનું નિરૂપણ, અને નિર્ગુણજ્ઞાનના બહિરંગસાધનભૂત આશ્રમયજ્ઞાદિનું તથા અંતરંગસાધનભૂત શમ દમ શ્રવણ તથા મનનાદિનું નિરૂપણ એવા નામવાળા ચાર પાદો છે; અને તેના ચોથા અધ્યાયમાં વેદાંતશ્રવણાદિની આવૃત્તિવડે નિર્ગુણબ્રહ્મના સાક્ષાત્કારવાળાને અથવા ઉપાસનાવડે સગુણબ્રહ્મના સાક્ષાત્કારવાળાને જીવતાં છતાં પુણ્યપાપના લેપના વિનાશરૂપ લક્ષણવાળી મુક્તિનું કથન, મરવા પડેલા માણસની ઉત્ક્રાંતિના પ્રકારનું નિરૂપણ, મરવા પડેલા સગુણબ્રહ્મવેત્તાનું ઉત્તરમાર્ગે અભિગમન, ને નિર્ગુણબ્રહ્મવેત્તાને વિદેહકૈવલ્યની પ્રાપ્તિનું તથા સગુણબ્રહ્મવેત્તાની બ્રહ્મલોકમાં સ્થિતિનું નિરૂપણ એવા નામવાળા ચાર પાદો છે.

આ બ્રહ્મસૂત્રોમાં શ્રુતિઓવડે, સ્મૃતિઓવડે ને યુક્તિઓવડે શ્રુતિઓના તાત્પર્યનો વિચાર કરી પ્રતીત થતા સર્વ પ્રાણિપદાર્થોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અદ્વિતીય બ્રહ્મજ છે એમ દુરાગ્રહરૂપ દોષથી દૂષિત નહિ થયેલી બુદ્ધિવાળા વિવેકી પુરુષોને સૂક્ષ્મવિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ સમજાય એમ ભિન્ન ભિન્ન સૂત્રોવડે સમજાવ્યું છે.

જીવના, જગતના, ઇશ્વરના, બ્રહ્મના, મોક્ષના ને મોક્ષસાધનોના સંબંધમાં ઉપનિષદોમાં ને શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામાં જે સુસ્થિર સિદ્ધાંત પ્રમાણોને અનુસરીને સ્થાપવામાં આવ્યો છે તેજ સુસ્થિર સિદ્ધાંત જીવાદિના વાસ્તવિક સ્વરૂપના સંબંધમાં બ્રહ્મસૂત્રોમાં પણ શ્રુતિસ્મૃતિરૂપ પ્રમાણોવડે ને યુક્તિઓવડે સુદૃઢ કરવામાં આવ્યો છે એમ વેદાંતશાસ્ત્રને પાર પામેલા મહાજ્ઞાનીઓ કહે છે.

ભિન્ન ભિન્ન ઉપનિષદોનાં વચનોની તેમાં અનુકૂલ થતી અન્ય શ્રુતિઓવડે ને પ્રબલ યુક્તિઓવડે એકવાક્યતા કરવામાટે જેની પ્રવૃત્તિ છે એવાં બ્રહ્મસૂત્રોનો સિદ્ધાંત ઉપનિષદોએ કરેલા સિદ્ધાંતથી ભિન્ન હોઇ શકેજ નહિ એ સામાન્યબુદ્ધિવાળા મનુષ્યને પણ થોડો વિચાર કરવાથી તુરત સમજાય એવું છે, છતાં કોઇ મનુષ્યોને તેનો સિદ્ધાંત ઉપનિષદોના ને ભગવદ્‌ગીતાના સિદ્ધાંતથી ભિન્ન હશે એવી શંકા થાય તો તે શંકાને દૂર કરવામાટે બ્રહ્મસૂત્રોમાંથી કેટલાંક અગત્યનાં સૂત્રો આ લેખમાં લઇને તેણે કરેલો સિદ્ધાંત અહિં દર્શાવાય છે.

બ્રહ્મસૂત્રોમાંના નીચે જણાવેલાં સૂત્રોમાં શ્રુતિઓ જીવનું સ્વરૂપ કેવું કહે છે તે પ્રમાણ ને યુક્તિવડે સંક્ષેપમાં જણાવ્યું છેઃ—

બ્રહ્મસૂત્રોના ત્રીજા અધ્યાયના બીજા પાદમાંના “ मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ” (સ્વપ્નમાં દેશકાલાદિરૂપ સામગ્રીનું સંપૂર્ણપણે અપ્રકટસ્વરૂપપણું હોવાથી સ્વપ્નની સૃષ્ટિ માયામાત્ર–મિથ્યા –છે,) આ ત્રીજા સૂત્રવડે જીવનો સ્વપ્નના જગત્‌ની સાથે લેશ પણ સંબંધ નથી એમ જણાવ્યું છે. વળી તેજ અધ્યાયના તેજ પાદના ચોથા, પાંચમા ને છઠ્ઠા સૂત્રમાં પણ જીવને પ્રતીત થતું સ્વપ્નનું જગત્ મિથ્યા હોવાથી તેની સાથે તે જીવનો વાસ્તવિક સંબંધ નથી એમ જણાવ્યું છે. પુનઃ તેજ અધ્યાયના તેજ પાદના “ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ” (સ્વપ્નદર્શનનો અભાવ હિતાનામની નાડીદ્વારા બ્રહ્મમાં છે એમ શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે,) એ સાતમા સૂત્રથી તથા તે પછીના આઠમા ને નવમા સૂત્રથી જીવનું સ્વરૂપ સુષુપ્તિનામની અંતઃકરણની અવસ્થાથી ભિન્ન કહ્યું છે; અને તેજ અધ્યાયના તેજ પાદના દશમા સૂત્રવડે મૂર્છાવસ્થાથી પણ જીવનું સ્વરૂપ ભિન્ન છે એમ જણાવ્યું છે. ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા પાદના “ आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ”,

(પ્રત્યેકના સૂક્ષ્મપણાના ને વ્યાપકપણાના પ્રતિપાદનમાં પ્રયોજનનો અભાવ હોવાથી આત્માના યથાર્થજ્ઞાનને માટે એ સર્વથી આત્મા પર છે એમ પ્રતિપાદન કરાયું છે,) એ ચૌદમા સૂત્રમાં અને "आत्मशब्दाच्च" (આત્મા એવા શબ્દથી પણ ત્યાં આત્માજ પ્રતિપાદનનો વિષય છે એમ જણાય છે,) એ પંદરમા સૂત્રમાં જીવનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે, ને તે સર્વથી સૂક્ષ્મ ને વ્યાપક છે એમ નિર્ણય કર્યો છે. ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા પાદના "व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत्" (સ્થૂલશરીર આત્મા નથી, કિંતુ આત્મા સ્થૂલશરીરથી ભિન્ન છે, મરણ થાય ત્યારે સ્થૂલશરીરના હોવામાં પણ જ્ઞાનાદિના નહિ હોવાપણાથી; જો સ્થૂલશરીર આત્મા હોય તો તે વેલા સ્થૂલશરીરની પેઠે જ્ઞાનાદિની પણ પ્રતીતિ થવી જોઇએ,) એ ચોપનમા સૂત્રવડે સ્થૂલશરીરથી આત્મા ભિન્ન છે એવો નિર્ણય કર્યો છે. વળી ચોથા અધ્યાયના પહેલા પાદના "आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च" (આત્મા બ્રહ્મ છે એમ જાબાલશાખાવાળાઓ 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमसि देवते'-હે પૂજ્ય દેવ! તમેજ હું છું, અને હે દેવ! હુંજ તમે છો,-એ શ્રુતિવચનવડે સ્વીકારે છે, અને 'अहं ब्रह्मास्मि'-હું બ્રહ્મ છું-'एष त आत्मा सर्वांतरः'-આ તારો આત્મા સર્વની અંતર રહેલો છે,-'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः'-આ તારો આત્મા અંતર્યામિરૂપ ને અવિનાશી છે,-ને 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि'-તે સત્ય છે, તે આત્મા છે, તે તું છે,-ઇત્યાદિ શ્રુતિવચનો પણ બ્રહ્મને આત્મપણાવડે સ્વીકારે છે,) એ ત્રીજા સૂત્રવડે આત્માના બ્રહ્મથી અભિન્નપણાનો નિશ્ચય કર્યો છે. બ્રહ્મસૂત્રોના બીજા અધ્યાયના બીજા પાદના "उत्पत्त्यसंभवात्" (જીવની પરમાત્માથી ઉત્પત્તિ માનવાથી તે વિનાશી ઠરે, ને તેને મોક્ષલાભ પણ ન થાય, માટે તેની ઉત્પત્તિનો

અસંભવ હોવાથી જીવની ઉત્પત્તિ માનનારાઓનો મત યોગ્ય નથી,) એ બેંતાળીશમા સૂત્રમાં, ને તેના બીજા અધ્યાયના ત્રીજા પાદના "नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः" (જગતની ઉત્પત્તિ કહેનારા પ્રકરણમાં જીવની ઉત્પત્તિ કહેનારી શ્રુતિના અભાવથી અને 'स वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म'–તે આ આત્મા વ્યાપક, જન્મરહિત, વૃદ્ધાવસ્થાથી રહિત, વિનાશથી રહિત, આનંદરૂપ, અભય ને બ્રહ્મ છે,– ને 'अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः'- આ આત્મા જન્મરહિત, નિત્ય, એકરૂપે રહેનારો, ને પ્રાચીન છે,–ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે તેનું નિત્યપણું સિદ્ધ હોવાથી આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી,) એ સત્તરમા સૂત્રમાં જીવને અનાદિ કહી તેને અનંત ને બ્રહ્મરૂપે નક્કી કર્યો છે. તેજ અધ્યાયના તે પાદના "ज्ञोऽत एव" ('विज्ञानमानंदं ब्रह्म'–બ્રહ્મ વિજ્ઞાન ને આનંદરૂપ છે,–ને 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'–બ્રહ્મ સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ ને પરિચ્છેદરહિત છે,–ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મનું ચૈતન્યસ્વરૂપ કહ્યું છે, અને બ્રહ્મજ જીવ છે, તેથી જીવનું પણ નિત્ય ચૈતન્યસ્વરૂપ હોવાથીજ તેની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી,) એ અઢારમા સૂત્રમાં જીવને ચૈતન્યસ્વરૂપ કહી તેનું અનાદિપણું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. તેજ અધ્યાયના તે પાદના "तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्" (જીવની ઉત્પત્તિના અશ્રવણથી, શરીરમાં પરબ્રહ્મનાજ પ્રવેશના શ્રવણથી, અને જીવબ્રહ્મના એકપણાના ઉપદેશથી બ્રહ્મજ જીવ છે, તેથી તે બ્રહ્મની પેઠે વ્યાપક છે, અણુ નથી,) એ ઓગણત્રીશમા સૂત્રમાં જીવનું વ્યાપકપણું નક્કી કર્યું છે; અને તેજ અધ્યાયના તેજ પાદના "यथा च तक्षोभयथा" (અને જેમ સુતાર બંને-ધંધાવાળી ને શાંત એવી બે-રીતે સ્થિતિ કરે છે તેમ જીવ પણ બંને-ક્રિયાવાળી ને અક્રિય એવી બે-રીતે સ્થિતિ કરે છે,) એ ચાળીશમા સૂત્રમાં જીવને વ્યાવહારિકરીતે કર્તા ને વસ્તુતાએ અકર્તા નક્કી કર્યો છે.

ઉપર દર્શાવેલાં બ્રહ્મસૂત્રોમાંનાં સૂત્રો વાંચવાથી વિવેકી મનુષ્યને જણાયું હશે કે જીવ શરીરાદિથી ભિન્ન, અકર્તા ને બ્રહ્મરૂપ છે.

મનુષ્યાદિને પોતાની નેત્રાદિ ઇંદ્રિયોથી પ્રતીત થતું આ જગત્ બ્રહ્મમાંથીજ વિવર્તરૂપે ઉપજેલું હોવાથી બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. જેમ સૂર્યનાં કિરણોમાં પ્રતીત થતું મૃગજલ સૂર્યનાં કિરણોથી ભિન્ન નથી તેમ બ્રહ્મમાં પ્રતીત થતું આ જગત્ પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. વળી કાર્ય કારણથી ભિન્ન નજ હોઇ શકે આ વાત લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે, અને સગુણબ્રહ્મ માયાનો ત્યાગ કરતાં નિર્ગુણબ્રહ્મરૂપજ છે એ વાત પણ વિવેકીઓને વિદિતજ છે. બ્રહ્મસૂત્રોમાંનાં નીચેનાં સૂત્રોમાં સગુણબ્રહ્મ આ જગત્નું ઉપાદાનકારણ ને નિમિત્તકારણ છે એ નિશ્ચયને સુસ્પષ્ટ કર્યો છેઃ—

બ્રહ્મસૂત્રોના પહેલા અધ્યાયના પહેલા પાદના "जन्माद्यस्य यतः" (જેમાંથી આ જગત્ની ઉત્પત્તિ આદિ થાય છે તે બ્રહ્મ છે,) એ બીજા સૂત્રમાં આ જગત્ સગુણબ્રહ્મમાંથી ઉપજે છે એમ શ્રુતિસ્મૃતિના આધારે નિર્ણય કર્યો છે. એજ અધ્યાયના એજ પાદના પાંચમા સૂત્રથી માંડીને અગિયારમા સૂત્રસુધીમાં પ્રકૃતિ સ્વતંત્રપણે આ જગત્નું ઉપાદાનકારણ નથી, પણ સગુણબ્રહ્મજ આ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે, એમ શ્રુતિયુક્તિથી નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. બ્રહ્મસૂત્રના પહેલા અધ્યાયના ચોથા પાદના " प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधात्" (એક બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી સર્વનું જ્ઞાન થવાની શ્રુતિની પ્રતિજ્ઞાના અને માટી આદિ કારણોનું જ્ઞાન થવાથી તેમનાં કાર્યોનું જ્ઞાન થવાના શ્રુતિમાં આપેલા ઉદાહરણના પ્રમાણપણાથી સગુણબ્રહ્મ આ જગત્નું ઉપાદાનકારણ અને નિર્ગુણબ્રહ્મ ઉપચારથી નિમિત્તકારણ છે,) ને " अभिध्यायोपदेशाच्च " ('હું બહુ થાઉં,' એવા જગત્ને ઉપજાવવાના સંકલ્પના ઉપદેશથી પણ બ્રહ્મ આ જગત્નું નિમિત્તકારણ તથા

ઉપાદાનકારણ છે એમ નક્કી થાય છે,) એ ત્રેવીશમા તથા ચોવીશમા સૂત્રથી તથા તે પછીના પચીશમા, છવીશમા ને સત્યાવીશમા સૂત્રથી બ્રહ્મ આ જગત્‌નું ઉપાદાનકારણ તથા નિમિત્તકારણ છે એમ શ્રુતિયુક્તિથી નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. વળી બ્રહ્મસૂત્રના બીજા અધ્યાયના પહેલા પાદના છઠ્ઠા, સાતમા, નવમા, દશમા ને અગિયારમા સૂત્રવડે પણ સગુણબ્રહ્મજ આ જગત્‌નું ઉપાદાનકારણ છે એમ શ્રુતિના ને યુક્તિના આશ્રયથી પૂર્વપક્ષોનું ખંડન કરીને નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

ઇશ્વરનું (સગુણબ્રહ્મનું) પારમાર્થિક સ્વરૂપ બ્રહ્મજ છે. ઇશ્વરના સ્વરૂપમાંથી કલ્પિત વા વ્યાવહારિક માયાભાગ વિચારવડે દૂર કરતાં બાકી ચેતનભાગ એટલે બ્રહ્મજ રહે છે. બ્રહ્મસૂત્રોમાંનાં નીચે જણાવેલાં સૂત્રોમાં ઇશ્વરના વ્યાવહારિક તથા પારમાર્થિક સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે:—

બ્રહ્મસૂત્રોના ત્રીજા અધ્યાયના બીજા પાદના "फलमत उपपत्तेः" (જીવોએ કરેલાં શુભાશુભ કર્મનું ફલ તેમને ઇશ્વરથી પ્રાપ્ત થાય છે, એમ ઇશ્વરના સર્વજ્ઞપણાદિરૂપ યોગ્યતાથી જણાય છે,) "श्रुतत्वाच्च" (શ્રુતિદ્વારા પણ કર્મફલને આપનારા ઇશ્વર છે એમ જણાય છે,) અને "पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्" (કર્મના તથા કર્મફલના હેતુ ઇશ્વર છે એવા શ્રુતિસ્મૃતિના કથનથી પૂર્વોક્ત ઇશ્વરજ ફલદાતા છે એમ શ્રીબાદરાયણ માને છે,) એ આડત્રીશમા, ઓગણચાળીશમા ને એકતાળીશમા સૂત્રવડે મનુષ્યોને તેમનાં શુભાશુભ કર્મોનું ફલ ઇશ્વર આપે છે, તથા તેમનાં શુભાશુભ કર્મોપ્રમાણે તેમની શુભાશુભ કર્મમાં પ્રેરણા પણ ઇશ્વર કરે છે, એમ નક્કી કર્યું છે. બ્રહ્મસૂત્રોના બીજા અધ્યાયના પહેલા પાદના સોળમા, સત્તરમા, અઢારમા, ઓગણીશમા, વીશમા ને ત્રીશમા સૂત્રવડે કાર્યરૂપ જગત્‌નો કારણરૂપ

બ્રહ્મથી અભેદ છે એવો નિશ્ચય કર્યો છે. ઈશ્વર પોતાની માયાનામની વિચિત્ર શક્તિવડે આ જગત્ રચે છે એવો તેજ અધ્યાયના તેજ પાદના ચોવીશમા ને પચીશમા સૂત્રવડે નિર્ણય કર્યો છે. એજ અધ્યાયના એજ પાદના "आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि" (અને જેમ જીવાત્મામાં સ્વપ્નાવસ્થાવિષે પોતાના સ્વરૂપના નાશવિનાજ અનેક પ્રકારનું જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ બ્રહ્મમાં સ્વરૂપના નાશવિનાજ સ્થાવરજંગમરૂપ અનેક પ્રકારનું જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે,) એ અઠયાવીશમા સૂત્રમાં આ જગત્ બ્રહ્મમાં વિવર્તરૂપે પ્રતીત થાય છે એવો નિર્ણય કર્યો છે.

રૂપાદિથી રહિત સચ્ચિદાનંદઘન, એક, અસંગ, અક્રિય, અપરિણામી, સર્વ પ્રકારના ભેદથી રહિત, ને અનંત બ્રહ્મ છે. નીચે જણાવેલાં બ્રહ્મસૂત્રોમાંનાં સૂત્રોમાં પણ એવોજ નિર્ણય કરેલો જોવામાં આવે છેઃ—

બ્રહ્મસૂત્રોના ત્રીજા અધ્યાયના બીજા પાદના "न स्थानतोऽपि परस्योभयलिंगं सर्वत्र हि" (બ્રહ્મ સવિશેષ ને નિર્વિશેષ એવા બે રૂપવાળું નથી, ઉપાધિના સંબંધમાં પણ તે નિર્વિશેષજ રહે છે, કેમકે બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનારાં વચનોમાં નિર્વિશેષનોજ ઉપદેશ છે,) "न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्" (શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મના આકારનો ભેદ હોવાથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ નથી એમ જો કહો તો ભિન્ન ભિન્ન ઉપાધિને લઇને પણ અભેદના કથનથી બ્રહ્મ સવિશેષ નથી,) "अपि चैवमेके" (વળી એક શાખાવાળાઓ પણ ભેદદર્શનની નિંદાપૂર્વક અભેદદર્શનને કહે છે,) "अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्" (બ્રહ્મ નક્કી રૂપરહિતજ છે, શ્રુતિમાં તેના પ્રધાનપણાથી એ નિશ્ચય સિદ્ધ થાય છે,) "आह च तन्मात्रम्" (અને 'कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव'—સમગ્ર ચૈતન્યઘનજ છે,—એ શ્રુતિ બ્રહ્મ ચૈતન્યમાત્ર છે એમ કહે છે,) અને "दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते" ('अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि'—તે બ્રહ્મ

જ્ઞાત વસ્તુઓથી ભિન્નજ છે, ને અજ્ઞાત વસ્તુઓથી પણ ભિન્નજ છે,- આ શ્રુતિ બ્રહ્મનું નિર્વિશેષપણું દેખાડે છે, અને 'न सत्तन्नासदुच्यते'- તે બ્રહ્મ ઇંદ્રિયોવડે જાણવાયોગ્ય કહેવાતું નથી, તેમ પરોક્ષ પણ કહેવાતું નથી,-આ સ્મૃતિ પણ એમજ કહે છે,) એ અગિયારમા, બારમા, તેરમા, ચૌદમા, સોળમા ને સત્તરમા સૂત્રોવડે બ્રહ્મનું સર્વ પ્રકારના વિશેષોથી રહિત ચૈતન્યમાત્રપણું નક્કી કર્યું છે. બ્રહ્મસૂત્રોના ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા પાદના "आनंदादयः प्रधानस्य" (આનંદરૂપપણું, વિજ્ઞાનઘનપણું, સર્વવ્યાપકપણું ને સર્વાત્મકપણું આ બ્રહ્મના સ્વભાવો સર્વ શ્રુતિઓમાં જાણવા,) એ અગિયારમા સૂત્રમાં બ્રહ્મના આનંદાદિ સ્વભાવોનો નિર્ણય કર્યો છે. એ ગ્રંથના ચોથા અધ્યાયના ચોથા પાદના "विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह" (સર્વ પ્રકારના વિકારોથી રહિત, નિત્યમુક્ત, નિર્ગુણ ને નિર્વિકાર એવું પણ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ જેને બ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે તે છે, કેમકે 'ततो ज्यायांश्च पूरुषः'-તેનાથી પુરુષ-બ્રહ્મ-શ્રેષ્ઠ છે,-ને 'त्रिपादस्यामृतं दिवि'-આના ત્રણ પાદો સ્વયંપ્રકાશ-રૂપે અવિનાશી છે,-એ શ્રુતિઓ ઇશ્વરથી ભિન્ન બ્રહ્મની સ્થિતિને કહે છે,) અને "दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने" (અને 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः'-તે બ્રહ્મને સૂર્ય પ્રકાશી શકતો નથી, ચંદ્ર ને તારાઓ પ્રકાશી શકતા નથી, ને આ વીજળીઓ પ્રકાશી શકતી નથી, તો આ અગ્નિ તેને ક્યાંથી પ્રકાશી શકે ?-એ શ્રુતિ તથા 'न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः'-તે બ્રહ્મને સૂર્ય પ્રકાશી શકતો નથી, ચંદ્ર પ્રકાશી શકતો નથી, ને અગ્નિ પ્રકાશી શકતો નથી,-એ સ્મૃતિ પરમજ્યોતીરૂપ બ્રહ્મના નિર્ગુણપણાને દેખાડે છે,) એ ઓગણીશમા તથા વીશમા સૂત્રમાં બ્રહ્મના વિકારાતીતપણાનો ને નિર્ગુણપણાનો શ્રુતિયુક્તિથી નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. એ ગ્રંથના

બીજા અધ્યાયના ત્રીજા પાદના "असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः" (બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ શ્રુતિથી ને યુક્તિથી સિદ્ધ થઈ શકતી નથી, માટે તેની ઉત્પત્તિનો અસંભવ છે,) એ નવમા સૂત્રવડે બ્રહ્મના અનાદિપણાનો નિર્ણય કર્યો છે.

મોક્ષ બ્રહ્મરૂપ છે. તે પુનરાવૃત્તિથી રહિત છે. એ સ્થિતિ સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોથી રહિત પરમાનંદરૂપ છે. એ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવાથી પુરુષ કૃતાર્થ થાય છે. બ્રહ્મસૂત્રોનાં નીચેનાં સૂત્રોમાં પણ મોક્ષનું એવા પ્રકારનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે:—

બ્રહ્મસૂત્રોના ત્રીજા અધ્યાયના ચોથા પાદના "एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः" (જ્ઞાનના ફલ મુક્તિના ઉત્કર્ષનો ને અપકર્ષનો નિયમ નથી, કેમકે સર્વે ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મરૂપ મોક્ષાવસ્થાના એકરૂપનો નિશ્ચય છે,) એ બાવનમા સૂત્રમાં મોક્ષના બ્રહ્મરૂપપણાનો નિશ્ચય કર્યો છે. એ ગ્રંથના ચોથા અધ્યાયના બીજા પાદના "अविभागो वचनात्" ('स एषोऽकलोऽमृतो भवति'—તે આ બ્રહ્મવેત્તા પ્રાણાદિ કલાઓથી રહિત ને અવિનાશી થાય છે,—એ શ્રુતિથી બ્રહ્મવેત્તા પુનર્જન્મ ન થાય એવી રીતે બ્રહ્મમાં અભેદભાવ પામે છે,) એ સોળમા સૂત્રથી મોક્ષ પામેલાનો પુનર્જન્મ થતો નથી એમ નક્કી કર્યું છે. એ ગ્રંથના ચોથા અધ્યાયના ચોથા પાદના "संपद्याविर्भावः स्वेनशब्दात्" ('स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते'—પોતાના રૂપવડે સારી રીતે આવિર્ભાવ પામે છે,—એમાંના स्वेन—સ્વસ્વરૂપવડે—એ શબ્દથી બ્રહ્મરૂપ પરમજ્યોતિને પામીને બ્રહ્મથી અભિન્ન આત્મસ્વરૂપવડેજ આવિર્ભાવ પામે છે,) "मुक्तः प्रतिज्ञानात्" (મોક્ષાવસ્થાને પામેલો સર્વ બંધોથી મુક્ત થાય છે એમ 'य आत्माऽपहतपाप्मा'—જે આત્મા બંધરૂપ પાપથી રહિત છે,—એ શ્રુતિની પ્રતિજ્ઞાથી જણાય છે,) અને "अवि-

भागेन दृष्टत्वात् " (' तत्त्वमसि '–તે બ્રહ્મ તું છે,–' अहं ब्रह्मास्मि '–હું બ્રહ્મ છું,–ને ' यत्र नान्यत्पश्यति '–જ્યાં અન્યને જોતો નથી,–ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં મુક્તપુરુષનું બ્રહ્મની સાથે અભેદપણું થાય છે એમ કહેલું હોવાથી મુક્તપુરુષ બ્રહ્મમાં અભેદભાવે સ્થિત થાય છે,) એ પહેલા, બીજા ને ચોથા સૂત્રમાં મોક્ષકાલે મુક્તપુરુષ આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મરૂપે સ્થિત થાય છે, તે કાલે તેને લેશ પણ બંધ નથી, ને તે બ્રહ્મમાં અભેદભાવે સ્થિતિ કરે છે, એવો નિશ્ચય કર્યો છે.

આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મના દૃઢ અનુભવવડે–જ્ઞાનવડે–પુરુષને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ને શમદમાદિવડે પુરુષને આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનું દૃઢ જ્ઞાન થાય છે. બ્રહ્મસૂત્રોમાંનાં નીચેનાં સૂત્રોમાં પણ એવોજ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છેઃ—

બ્રહ્મસૂત્રોના ત્રીજા અધ્યાયના ચોથા પાદના "पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः" (ઉપનિષદોએ ઉપદેશ કરેલા આત્મજ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ શ્રીબાદરાયણ માને છે, કેમકે ' तरति शोकमात्मवित् '–આત્માને જાણનાર શોકને તરી જાય છે,–ને ' ब्रह्मविदाप्नोति परं '–બ્રહ્મને જાણનાર બ્રહ્મને પામે છે,–ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મના જ્ઞાનને મોક્ષનો હેતુ કહેલું છે,) એ પહેલા સૂત્રથી આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનું દૃઢ જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ છે એમ નક્કી કર્યું છે. આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મના દૃઢ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જિજ્ઞાસુને શમદમાદિ સાધનોથી થાય છે એમ બ્રહ્મસૂત્રોના ત્રીજા અધ્યાયના ચોથા પાદના "शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदंगतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् " (નિષ્કામકર્મો ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનનાં હેતુ થાય છે તોપણ ચિત્તની શુદ્ધિ ને યોગ્યતા વધારવા જિજ્ઞાસુ શમ, દમ, શ્રદ્ધા, ઉપરતિ, તિતિક્ષા ને સમાધાનવાળો થાય; જ્ઞાનના સાધનપણાવડે શમદમાદિના વિધાનથી

અને તેમના અવશ્ય અનુષ્ઠેયપણાથી તેણે તેમ કરવું જોઇએ,) એ સત્યાવીશમા સૂત્રવડે શમદમાદિ આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનો દૃઢ સાક્ષાત્કાર કરવામાટે અગત્યનાં સાધનો છે એવો નિર્ણય કર્યો છે.

એવી રીતે શ્રુતિઓ, સ્મૃતિઓ ને યુક્તિઓના આધારવડે બ્રહ્મસૂત્રોમાં જીવ, જગત્ ને ઈશ્વર બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, બ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદસ્વભાવવાળું છે, બ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ કરવી તે મોક્ષ છે, તે મોક્ષ આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મના દૃઢ જ્ઞાનવડે થાય છે, અને આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનું દૃઢ જ્ઞાન શમદમાદિ સાધનોવડે પ્રાપ્ત થાય છે, એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. બ્રહ્મસૂત્રોએ નક્કી કરેલા એ સિદ્ધાંતને જિજ્ઞાસુએ શ્રદ્ધાપૂર્વક સત્ય માનવો જોઇએ. મનુષ્યના હૃદયમાં જ્યાંસુધી અશ્રદ્ધારૂપી ડાકિની નિવાસ કરે છે ત્યાંસુધી સંશયરૂપ રાક્ષસ તેના હૃદયનો પરિત્યાગ કરતો નથી, તેથી તે મનુષ્ય જિજ્ઞાસુ થઇ શકતો નથી.

પોતાને જિજ્ઞાસુ માનનાર પ્રત્યેક મનુષ્યે પ્રથમ પોતાના હૃદયને સૂક્ષ્મદૃષ્ટિવડે જોવું જોઇએ, ને તેમાં રજોગુણની ને તમોગુણની વૃદ્ધિવડે ઉપજનારા જે જે દોષો જણાય તે તે દોષોનો ક્રમપૂર્વક પરિત્યાગ કરવાના દૃઢ નિશ્ચયવાળા થઇ તેણે તે તે દોષોનો તેનાથી વિપરીત શુભગુણોના સેવનવડે ને બીજા યોગ્ય ઉપાયોવડે પરિત્યાગ કરવો જોઇએ. પોતાના સમર્થ આચાર્યની ભાવપૂર્વક સેવા, પરમાત્મસ્મરણ, સત્યાસત્યનો વિવેક, અસત્યમાં વૈરાગ્ય, શમ દમ શ્રદ્ધા સમાધાન ઉપરતિ ને તિતિક્ષા, અને મોક્ષ મેળવવાની તીવ્ર ઇચ્છા એ ઉપયોગી શુભ ગુણો તેણે પ્રાપ્ત કરવા જોઇએ. પછી ઉપનિષદોના, ભગવદ્ગીતાના ને બ્રહ્મસૂત્રોના સિદ્ધાંતનું સ્વરૂપ તે ગ્રંથોના વાચનથી વા શ્રવણથી વા પોતાના આચાર્યના કથનથી સમજી તેનું એકાંતમાં મનન કરવું જોઇએ. પછી સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ, આનંદરૂપ, અસંગ, અક્રિય, અવિકારી, એક,

અદ્વિતીય ને વ્યાપક બ્રહ્મસ્વરૂપનો આદરપૂર્વક વારંવાર વિચાર, વા તેનું આદરપૂર્વક વારંવાર ધ્યાન કરવું જોઇએ. આદરપૂર્વક કરેલા બ્રહ્મ-વિચારથી વા બ્રહ્મધ્યાનથી બ્રહ્મજ્ઞાનના પ્રતિબંધક સંસ્કારો દૂર થયે મુમુક્ષુને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થાય છે બ્રહ્મનો દૃઢ સાક્ષાત્કાર થવાથી તે જ્ઞાની કૃતાર્થ થાય છે, ને તેના કર્તવ્યનો અવધિ આવે છે.

જેમને ઉપરના નિરૂપણમાં સત્યતાનું ભાન થતું હોય તેમણે પ્રથમ શ્રવણાદિમાં વિઘ્ન ઉપજાવનારા પોતાના અંતઃકરણાદિના કુસ્વ-ભાવોને ઓળખી યોગ્ય ઉપાયોવડે તેમની તથા શ્રવણાદિવડે આત્મ સ્વરૂપને આવરણ કરનાર અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરવા ઘણામાં ઘણો પ્રયત્ન શુદ્ધભાવથી સતત કરવો જોઇએ. જેઓ ઇંદ્રિયોને તથા પોતાના મનને વશ રાખી એવા પ્રયત્નમાં સતત આદરપૂર્વક જોડાતા નથી તેમને ઉપરના નિરૂપણમાં સત્યપણાની બુદ્ધિ ઉપજી નથી એમ અનુ-માન કરી શકાય.

હે સજ્જનો ! જો તમે દુઃખરહિત નિર્દોષ પરમાનંદને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતા હો તો તમે તમારા અંતઃકરણમાંથી આસુરીસંપત્તિને દૂર કરવાનો ને દૈવીસંપત્તિને વધારવાનો પ્રયત્ન નિરંતર આદરપૂર્વક કરતા રહેજો, તથા પરમાર્થનાં સાધનોમાં તમારા અંતઃકરણને પ્રીતિ-વાળું કરીને તેના સંસારના વિષયોભણીના વેગને શિથિલ કરતા રહેજો.

હે વિવેકીઓ ! તમારા હૃદયને પવિત્ર કરો, તેને સત્યમાં પ્રીતિ-વાળું કરો, અને પરમાત્માની તથા સદ્ગુરુની અમેય કૃપાનું સુખપૂર્વક તમારા હૃદયમાં આગમન થવા તથા જ્ઞાન ને આનંદથી તમારા હૃદયને ભરી દેવા તમે તમારા હૃદયનાં દ્વારો સર્વદા પૂર્ણ રીતે ઉઘાડાં રાખો.

મનુષ્યનું અંતઃકરણ જ્યારે દુઃખરહિત પરમાનંદનો સુદૃઢ અનુભવ કરવા ભાગ્યશાલી થાય છે ત્યારે તે અંતઃકરણનો સ્વામી જીવ પોતાને

કૃતાર્થ માને છે, કેમકે હવે એને આ લોકના સુખમાટે, સ્વર્ગલોકથી માંડીને સત્યલોકસુધીના લોકના સુખમાટે, ચિત્તશુદ્ધિમાટે, ચિત્તની એકાગ્રતામાટે, શાસ્ત્રસંબંધી સંદેહો દૂર કરવામાટે, આત્મસ્વરૂપના ને બ્રહ્મસ્વરૂપાદિના સંદેહો દૂર કરવામાટે, દેહાદિમાંથી આત્માની બુદ્ધિ દૂર કરવામાટે, ને જગત્માંથી સત્યપણાની બુદ્ધિ દૂર કરવામાટે, કાંઈ પણ કર્તવ્ય લેશ પણ બાકી રહ્યું નથી. સર્વ દુઃખોથી રહિત સચ્ચિદાનંદાદિ સ્વભાવવાળા બ્રહ્મને સંશયવિપર્યયરહિત અભેદભાવે જાણવાથી ને તેને અભેદભાવે પ્રાપ્ત કરવાથી હવે તેમને આ વિશ્વમાં કાંઇ પણ જાણવાયોગ્ય કે પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય બાકી રહ્યું નથી, તેથી તેમને હવે તેમના અંતઃકરણમાં આગળ પ્રતીત થતો હતો તે કર્તવ્યચિંતારૂપ અગ્નિની શાંતિ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો બાકી રહ્યો નથી, કેમકે તે અગ્નિ હવે પરમશાંત થઇ ગયો છે. આવી રીતે કર્તવ્યનો પાર પામેલા મહાપુરુષનું અંતઃકરણ સ્વાભાવિક પરમશાંતિનો ને સ્વાભાવિક પરમસુખનો સતત અનુભવ કર્યા કરે એ વિનાકહેજ વિવેકીથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય એવું છે.

જેઓ પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા પાપસંસ્કારોના બહુપણાથી મલિન અંતઃકરણવાળા હોય છે તેઓ મિથ્યાભિમાની હોવાથી સત્શાસ્ત્રોનાં ને મહાપુરુષોનાં વચનોમાં વિશ્વાસવિનાના હોય છે. આવા વિશ્વાસવિનાના મનુષ્યો પોતેજ પોતાના હિતને હાનિ પહોંચાડે છે. બંને બાજુનો પૂરતો વિચાર કરી સત્યમાં યોગ્ય વિશ્વાસ રાખવામાં કાંઇ પણ હાનિ નથી, કિંતુ લાભ છે. આવો વિશ્વાસ મનુષ્યના અંતઃકરણમાં યોગ્ય ઉત્સાહનો પ્રાદુર્ભાવ કરે છે. એ ઉત્સાહ મનુષ્યના અંતઃકરણને નિર્ભય રાખી તેને સદાગ્રહપૂર્વક શુભ પ્રયત્નમાં જોડે છે. જે મનુષ્ય ઇચ્છિતની પ્રાપ્તિમાટે સદાગ્રહપૂર્વક પ્રયત્ન સતત કર્યા કરે તેને ઇચ્છિતનો લાભ વહેલોમોડો થયા વિના રહેતો નથી એ વાત સર્વ વિવેકીઓને

ગ્રાત છે. આ સર્વનો શાંતિથી વિચાર કરી પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતા અંતઃકરણમાં શાસ્ત્રોક્ત વિષયોમાં યોગ્ય વિશ્વાસ ઉપજાવી, ઉત્સાહાદિ પ્રાપ્ત કરી, બ્રહ્મસાક્ષાત્કારપર્યંત પોતાનો શુભ પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો જોઈએ

જેમનાં અંતઃકરણો પાપસંસ્કારોના વધારાવડે ચાળણીજે હોવાથી જેમાં ઉપદેશરૂપી જલ રહી શકતું નથી તેમને તો આ ર ઉપદેશ નિરુપયોગી છે, તેમજ જેમનાં અંતઃકરણો તમોગુણના રજોગુણના વધારાથી બહુમૂઢ ને બહુચંચલ છે તેમને પણ આ ર ઉપદેશ નિરર્થક છે, માત્ર જેમના અંતઃકરણમાં સત્વગુણનો વધા થવા માંડ્યો છે, ને જેઓ ઉપદેશનું શ્રવણ કરી પોતાના કર્તવ્યા ષ્ઠાનમાં રુચિવાળા છે તેમને આ સર્વ ઉપદેશ ઉપયોગી છે.

પોતાના જીવનને ક્ષણભંગુર સમજી, તથા મનુષ્યજન્મનું ને સત્સંગનું દુર્લભપણું વિચારી, પ્રત્યેક સમજુ મનુષ્યે ઉપનિષદોએ, ભગવદ્ગીતાએ ને બ્રહ્મસૂત્રોએ જે સિદ્ધાંત પ્રદર્શિત કર્યો છે તે સિદ્ધાંત સમજવા અને તેનો યથાર્થ અનુભવ કરી કૃતાર્થ થવા ઘણામાં ઘણો શુભ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. નકામાં બાનાં કાઢી તથા સંસારમાં રચ્યા-પચ્યા રહી આ અગત્યના કર્તવ્યનું વિસ્મરણ કરવું એ કોઇ પણ સમજુ મનુષ્યને માટે કોઇ પણ પ્રકારે યોગ્ય ગણાય એમ નથી. ૐ.

